

میرزا محمدعلی حسینی اصفہانی

نوشتہ : عبدالحسین حائری

۵

اینک بقیہ مؤلفات قائمی :

دوم (از مؤلفات قائمی) : رسالہ جیب وظل (در فہرست دانشگاه با عنوان : تحقیق در جیب وظل). این رسالہ دارای یک مقدمہ وسہ باب است و دارای جداولی است برای اعمال جبر با ارقام ہندی. از مطالعہ آن (۱) برمی- آید کہ مؤلف با نوشتہ ہای تازہ دیگران (بقول خود او: فرنگیان) آشنا بودہ است .

فہرست مطالب رسالہ (بنقل از فہرست دانشگاه) :

مقدمہ - در معنی عرض ، کم ، نسبت ، ضرب و قسمت .

باب ۱- در تعدیل مابین السطریں .

باب ۲- در معرفت جیب وسہم .

باب ۳- در معرفت ظل .

در آغاز رسالہ (پس از خطبہ کوتاہ) آمدہ :

۱- یعنی مطالعہ عبارت منقول در فہرست دانشگاه .

« چنین گوید احقر عباد .. الجانی ابن اسماعیل البیرجندی القائنی ، محمد علی الحسینی الاصفهانی که این کتاب مشتمل است بر تحقیق معنی جیب و ظل و طریق عمل به آن به قاعده اهل نجوم و طریق عمل از جدول جیب و ظل برنکیان و طریق استخراج جیب و ظل ایشان »

نسخه : دانشگاه شماره ۴۶۲.

این نسخه به خط مؤلف است و عکس او در آغاز نسخه بر برگ ۱ ب الصاق شده است. حاشیه‌هایی نیز از مؤلف دارد. در فهرست نسخه‌ها از منزی و در کتاب ۱ ، ستوری تنها همین نسخه نشان داده شده است. (رک : فهرست دانشگاه : ۴ : ۱۸۵۱ ، ستوری ۲)

۳- (از مؤلفات قائنی) : حواشی تنقیح المناظر کمال الدین فارسی (بروکلان : ۳۰۰ و فهرست مجلس ۱۹)

نسخه : مجلس شماره ۱۶۷۰. این حواشی ده فقره است بر هامش صفحه ۳۸۸-۳۸۹ نسخه‌ای از تنقیح المناظر حواشی میرزا عبدالله نیز در این نسخه هست ۴- (از مؤلفات قائنی) حواشی او است بر نسخ آثار خویش. قائنی بر بیشتر یاهمه آثار خود (که غالباً از هر یک خود چند نسخه نوشته) حاشیه‌های بسیار دارد و در ذیل معرفی هر یک از آنها در این گفتار به حواشی مؤلف نیز اشارت می رود .

۵- مسئولات . در این رساله ۱۶۳ مسئله دشوار و پیچیده هندسی را طرح و دعوی‌ها را با برهان اثبات و حل میکند. در آغاز کردن و به انجام رساندن هر مسئله از شیوه قدما پیروی میکند .

این مسئله‌ها (در تنها نسخه‌ای که دیده‌ام) از ۹۷ به بعد شماره ندارد . یکی از مسئله‌ها نیز تکراری است (شماره مسئولات با ضافه مکرر به ۱۶۴ میرسد) . این رساله ظاهراً ناتمام مانده است . این نگارنده در حاشیه صفحه ۳۵۵ فهرست ۱۹ مجلس ، برای نمونه یکی از مسئله‌ها را با برهان آن آورده ام .

قائنی در پیباچه این رساله (بر خلاف معمول خویش) از ناصرالدین - شاه یا فرزندان او یاد نمی‌کند .

نسخه : مجلس شوری شماره ۶۳۳۷ . نسخه بخط شکسته نستعلیق مؤلف است و در آن اثر تصرف و اصلاحات دیده میشود، بر پشت برگ اول و بریک برگ اضافی نسخه یادداشت‌های مختلف به خط مؤلف دیده میشود و از آنجمله است تاریخ عزل میرزاتقی خان از شغل صدارت و ماده تاریخ تولد، وفات و آغاز سلطنت چند تن از پادشاهان قاجاری .

درباره آقامحمدخان قاجار نوشته: « شهادت پادشاه قاهر آقامحمدخان در شب شنبه ۲۱ ذی‌حجه ۱۸۱۱ مطابق لفظ تاریخ در قلعه شوش قرا باغ به دست صادق فراش» .

بر برگ دیگر، این یادداشت از او دیده میشود :

طول چهار باغ عباسی اصفهان : ۱۵۰۰ عرض : ۵۰

طول پل اللهوردی خان تا پای پل ۳۰۰ عرض ۱۰ از پای مسیل تا سر

در هزار جریب طول ۱۵۰۰ عرض ۱۵۰۰

طول چهار باغ اصفهانی ۱۱۰۰ عرض ۴۰

طول میدان نقش جهان ۵۴۰ عرض ۲۲۰

فضای مسجد شاه اصفهان طول ۷۰ عرض ۵۳

قائنی بر این تألیف خود حواشی مفصلی دارد که کنار بیشتر صفحات را فرا گرفته . این حاشیه‌ها در تکمیل متن یا جرح و تعدیل و گاه مقایسه آن با اصول اقلیدس است .

رک : فهرست مجلس ۱۹ : ۳۵۴-۳۵۶

۶- (از مؤلفات قائنی) مشارق الاضواء در هیئت (عربی) دارای هشت

باب به این ترتیب :

(باب ۱-۲ مقدمات هندسی و طبیعی باب ۳- دوائر بزرگ فلکی ۴-

مطالع بروج ۵- شکل مغنی و فروع آن ۶- صبح و شفق ۷- معرفت کیفیت

مایین طلوع فجر و طلوع شمس با غروب شمس و غروب شفق... (۱) و کیفیت

۱- موضوع این باب عیناً همان موضوع رساله فارسی شماره ۸ (کمیت

مایین طلوعین = صبح و شفق) است.

تناقص و تزائد آنها ۸- طریق استخراج ساعات بین طلوعین .

از ملاحظه دیباچه نسخه مختلف این رساله بدست می‌آید که قاننی این رساله را پیش از ۱۲۷۵ بنام ناصرالدین شاه ساخته و سپس در ۱۲۹۷ نسخه‌ای از آنرا برای فرهاد میرزا نوشته و نام او را در دیباچه کتاب می‌افزاید. باب ۸ رساله و جداول آخر آن نیز در نسخه‌ها مختلف است. در نسخه نخستین یا نسخه اصل (که ظاهراً همان نسخه کتابخانه تقوی است که فعلاً موجود در مجلس و دارای شماره ۴۷۰۰ است) باب ۸ و جداول آن برای استخراج ساعات بین طلوعین اصفهان و تهران است و مؤلف به این نکته تصریح کرده است اما در نسخه مذهب و آراسته مورخ ۱۲۷۵ خاص استخراج آن ساعات به افق تهران است و در نسخه سوم متعلق به افق اصفهان .

این کتاب را مؤلف خود «مشارق الاضواء» نام داده و از دیباچه نسخه اصل (که مؤلف اصلاحات و تغییراتی در آن انجام داده است) پیداست که نخست نام «مطالع الانوار» را برای آن برگزیده.

در نسخه یاد شده بر جمله «مطالع الانوار» خط کشیده و در کنار آن عنوان موجود را نوشته است. آقای سید جلال‌الدین تهرانی در یادداشت ممتعی که در آخر نسخه مشارق شماره ۴۷۰۰ مجلس (که سابقاً متعلق به کتابخانه تقوی بوده) نام آن را رساله «صبح و شفق» نوشته‌اند. و این مخالف تصریح مؤلف است، علاوه بر آن، این عنوان «صبح و شفق» با رساله دیگری از او که با شماره ۸ در این گفتار یاد میشود مناسب‌تر است.

این مشارق الاضواء را بروکلمان در شمار مؤلفات عبدالعلی بیرجندی یاد میکند و این بسیار عجیب است زیرا تنها نسخه‌ای که بروکلمان نشان می‌دهد، نسخه شماره ۶۴۲/۵ کتابخانه مجلس شورای ملی است و حال آنکه در فهرست مجلس (ج ۲ ص ۴۰۹) که تنها مدرک بروکلمان است با صراحت آمده که مشارق الاضواء تألیف «محمدعلی حسینی بیرجندی قاننی» است. و اشتباه محمد علی حسینی قاننی بیرجندی از قرن ۱۴ با عبدالعلی بیرجندی در گذشته در

۹۳۴ (۱) بغایت عجیب است.

(رجوع شود به فهرست مجلس ۲: ۴۰۹ و ۱۹: ۲۹۴-۲۹۶ بروکلما
ذیل ۲: ...)

نسخه : از رساله مشارق الاضواء این نسخه هارا می شناسیم :
یک - نسخه شماره ۱۳۱۰ مجلس شوری که بخط مؤلف است و در پایان آن
نخست تاریخ ۱۲۷۵ و سپس تاریخ ۱۲۹۷ دیده میشود . در دیباچه آن نیز
پس از نام ناصرالدین شاه ، نام فرهاد میرزا افزوده شده . فرهاد میرزا
بر پشت برگ اضافی آغاز نسخه نوشته است : «تالیف میرزا محمدعلی و خط خود
میرزا است ...»

(فهرست مجلس ۱۹ : ۳۹۵)

دو - نسخه شماره ۶۳۱۱ مجلس شوری بقلم مؤلف . تاریخ ندارد و نیز
نام فرهاد میرزا در دیباچه اش نیامده .

(رگ فهرست مجلس ۱۹ : ۲۹۵)

نسخه سوم - شماره ۶۴۲/۵ مجلس شوری (فهرست مجلس ۲: ۴۰۹)
این نسخه که بخط نستعلیق متوسط و ناتمام است در مجموعه ایست به خط
حسین بن میرعبدی محمد دزفولی شاگرد قاینی شامل (۲) :

۱- رساله حرکه الدرکه از قطب شیرازی . این رساله در شرح و توضیح
نهایة الادراک در مسئله حرکت کره بر سطح مستوی و نسبت بین سطح مستوی و
منحنی و کیفیت تطبیق این دو سطح . یکی از معاصران قطب ، تعلیقاتی بر این
باب از کتاب نهایة الادراک نوشت و از قطب نظر خواست قطب تمام رساله او را
بتدریج و با عنوان : قال ، در این رساله آورده است .

۲- استخراج اعمال لیل و نهار منتخب از رسائل ابو عبدالله محمد ماردینی

۱- بروکلما تاریخ درگذشت عبدالعلی بیرجندی را بخط ۹۳۰
یاد می کند .

۲- چون برخی از نسخه های موجود در دفتر ۶۴۲ در فهرست کتابخانه
بدرستی شناخته نشده در این فرصت آنهارا می شناسیم .

تألیف یحیی بن محمد خطاب (۹۹۵.م) دارای يك مقدمه ۱۷ باب و خاتمه .
بروکلماں از این نسخه یاد میکند (ج ۲ ص ۴۱۵-۴۱۶)
۳- بخشی کوتاه از رساله اظهارالسرالمودوع تألیف بدرالدین محمد
سبط ماردینی .

- ۴- محیطیه از غیاث الدین جمشید کاشی (تافصل ۴) .
- ۵- پنجاه باب سلطانی از رکن الدین آملی (رک فهرست مجلس ۱۹: ۳۳)
- ۶- مشارق الاضواء (جای سخن)
- ۷- صحیفه از شیخ بهائی (ناتمام)
- ۸- آلات رصد (۱) از غیاث الدین جمشید کاشانی (رجوع شود به فهرست
ادبیات تهران : ۴۴ احمد منزوی ۱ : ۲۰۴ و ۱ . ستوری ۲: ۷۲)
- ۹- شرح بیست باب خواجه در اسطرلاب، از بیرجندی . مهر مجلس (فهرست
مجلس ۱۹)

نسخه چهارم (از مشارق الاضواء) نسخه شماره ۶۴۱۲۱ کتابخانه مجلس،
بخط شکسته نستعلیق محمد موسوی دزفولی، شاگرد دیگر میرزا محمد علی
قائینی و نویسنده مجموعه بالا .

(در این مجموعه رساله ای دیگر از قائینی هست در لگاریتم و در
پایان بخش مؤلفات از آن رساله و این مجموعه یاد خواهیم کرد)

نسخه پنجم : (از مشارق الاضواء) نسخه شماره ۴۷۰۰ کتابخانه
مجلس که متعلق به کتابخانه مرحوم سید نصرالله تقوی بوده (۲) و آقای سید

۱- این مجموعه نفیس در فهرست کتابخانه مجلس (ج ۲) شناسانده شده
اما از ذکر رساله آلات رصد غفلت شده . خطاهای دیگر نیز در معرفی دیگر
رساله های مجموعه شماره ۶۴۲ وجود دارد و از این رو تمام مجموعه را در
اینجا شناسانندیم .

۲- کتابخانه مرحوم تقوی که بوسیله آقای جمال اخوی به مجلس
تعلق یافت از مجموعه های نفیس است و وجود آن از مزایای کتابخانه مجلس بشمار
میرود . این مجموعه دارای ۱۵۰۰ نسخه خطی و ۵۰۰۰ کتابهای چاپی
است و چاپی هارا آقای اخوی اهداء کرده اند .

جلال الدین تهرانی در آخر آن یادداشت کرده اند. مؤلف مرحوم میر سید محمد علی قائمی استاد ریاضیات است که در سال ۱۳۰۵ هجری قمری وفات یافته (آقای تهرانی اکنون ۱۳۰۲ را درست میدانند)

.... از وی چند تألیف دیده ام یکی همین شفق و فلق و دیگری حواشی چند بر کتاب تنقیح المناظر ... (در مجلس شورای ملی) و دیگر حواشی شرح تذکره علامه خفر و دیگری حواشی بر کتاب اکرمانالاولوس موجودی در کتابخانه آقای سید محمد صادق طباطبائی - ۳۰ مرداد ۱۳۱۱ سید جلال الدین تهرانی. (در باره حاشیه تذکره و اگر در این گفتار سخن خواهد رفت)

میرزا اسدالله (ظاهر آهمنان هزار جریبی شاگرد میرزا عبدالله ریاضی) برای نسخه حاشیه دارد.

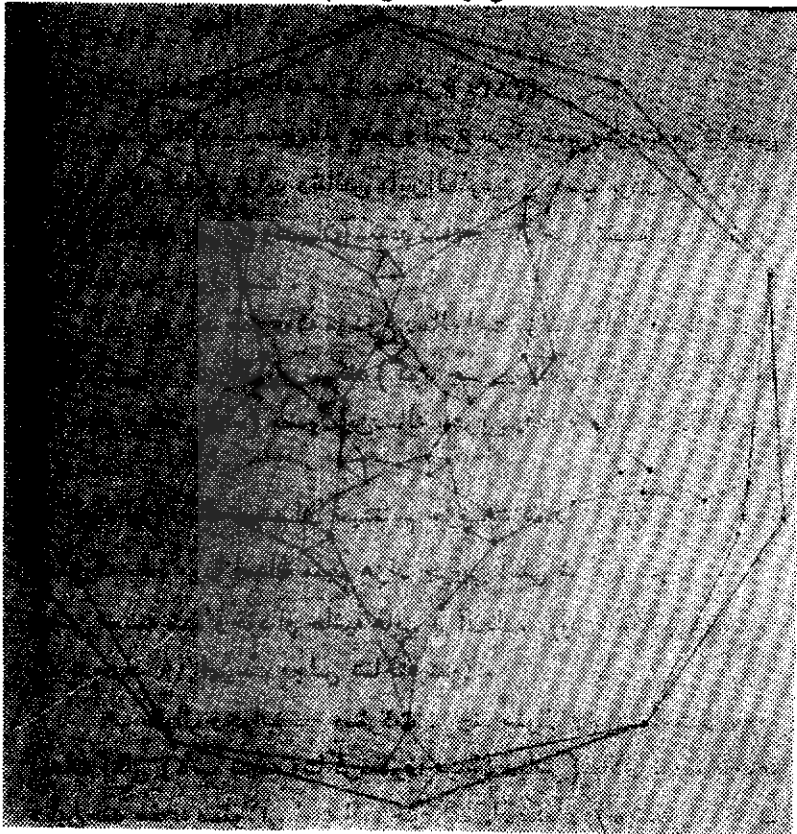
باب ۸ رساله در این نسخه چنین آغاز میگردد: الباب الثامن فی طریق استخراج ساعات ما بین الطلوعین ... لبلدتنی اصفهان و طهران ... و الجدول هذا ،

۷- (از مؤلفات قائمی) نهایت الايضاح فی شرح باب المساحة من - المفتاح . این کتاب از نظر حجم بزرگترین اثری است که تا کنون از این دانشمند دیده شده و مشتمل بر مباحث و افکار دقیق و نقد و تحلیل انظار غیاثه الدین مسعود (مؤلف کتاب) است . در پایان کتاب ۲۱ نقشه رسم کرده که هم از جنبه دقت علمی و هم از نظر فنی و هنر معماری بسیار بدیع و اعجاب انگیز است . قائمی در این کتاب اصطلاحات باب مساحت را (که کاشانی بکار میبرد) شرح میدهد و برای قضا و دماوی هندسی که کاشانی بدون برهان و شکل آورده برهان یاد میکند و شکل های بسیار دقیق رسم میکند انظار دیگران را نیز نقل و تحلیل می کند. وی از ماخذ بسیار که (نسخ آن اکنون نادر است) بهره برده است و خود در پایان کتاب میگوید :

وهذا آخر ما سمعت به القریحه ... فی تحریر عویضات هذا الكتاب و تقریر معضلات الدلائل فی کل باب و کم اصیبت فی ذلك من عرق الجبین فی کماء الهواجر و صلب كذلك بالسهر فی ظلم الدیاجر و ما ابری نفسی عن الخطاه و التقصیر ...

قائمی این کتاب در سال ۱۲۷۳ در بزد تألیف و دیباچه آن را بنام ناصر الدین

شاه کرده است و سپس بسال ۱۲۹۵ در بهبهان نسخه‌ای دیگر از آن برای او پس
 میرزا (که در آنوقت حاکم بهبهان بود) نوشت و نام او را در دیباچه در ذیل نام
 ناصرالدین شاه افزود (برای تفصیل به فهرست مجلس ج ۱۹ رجوع شود) .
 نسخه : از کتاب نه‌ایة الايضاح این نسخه ها را می شناسیم : يك - نسخه
 شماره ۱۵۳۲ کتابخانه مجلس شورای ملی در این نسخه آثار هر دو تحریر و در

نمونه‌ای از رسم فنی میرزا محمد علی (از پایان کتاب نه‌ایة الايضاح)

پایان آن هر دو تاریخ دیده می شود . (رك مجلس ۱۹ : ۳۹۴ و ۲ : ۴۰۹)
 دو - نسخه شماره ۶۳۸۳ مجلس این نسخه که دارای تذهیب است ، و در

دیباچه آن نام او پس میرزا افزوده شده ، بنظر میرزا عبدالله ریاضی نیز رسیده و حاشیه‌هایی بخط او هم بخط مؤلف دارد . قائلی در پایان این نسخه میگوید که تین این نسخه را یاری میرزا عبدالله مقابله و تصحیح کرده و از شاگرد خود با احترام یاد میکند . (مجلس ۱۹)

نسخه سوم - شماره ۲۲۳ مجلس سنا (تهران) خط میرزا عبدالله ریاضی مورخ ۱۲۷۶ .

(رک: نشریه کتابخانه مرکزی دفتر ۶: ۴۸۳)

۸- رساله کمیت مابین طلوع فجر و طلوع مرکز شمس و غروب مرکز شمس و غروب شفق و کیفیت تزايد و تناقض مابین الطلوعین بر حسب بودن مرکز آفتاب در اجزاء منطقه البروج و در بیان آنکه در کدام جزء اجزاء منطقه البروج زمان مابین الطلوعین اطول است .

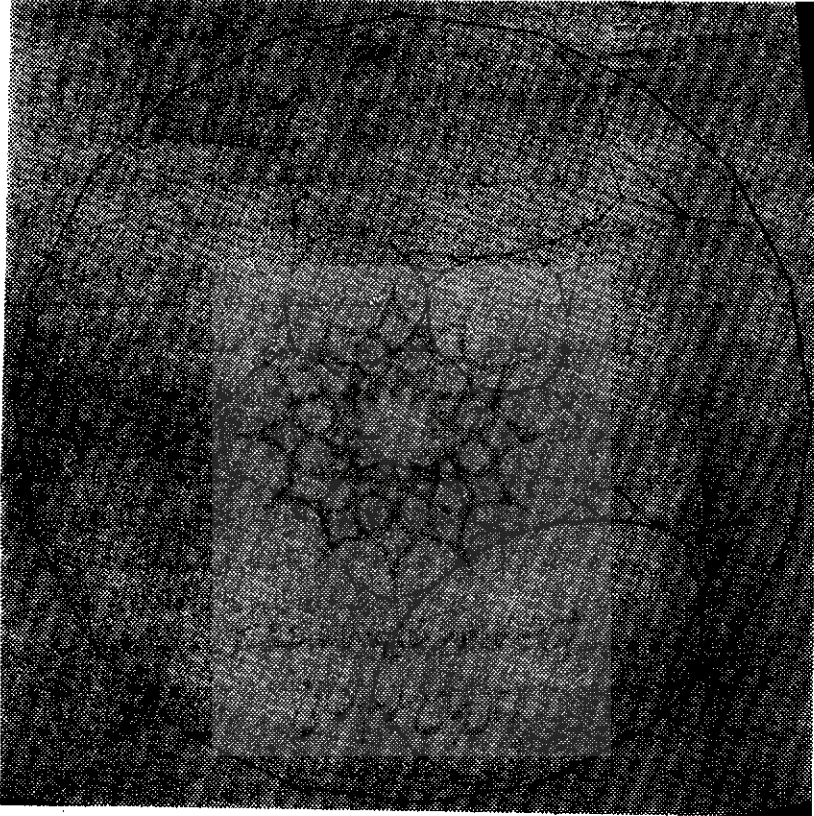
این نام چند سطر که موضوع رساله است مؤلف در اول رساله میآورد و نام دیگری برای آن یاد نمیکند (گویا چنین رساله است که در گاهنامه بنام صبح و شفق آمده) مضمون این رساله به عربی و فصل ۶ رساله مشارق الاضواء مؤلف است .

از این رساله نسخه ای نمیشناسم جز نسخه شماره ۶۰۹۲/۱ کتابخانه مجلس که بخط میرزا اسدالله منجم هزار جریبی آملی شاگرد میرزا عبد الله ریاضی نوشته شده و خود او حاشیه‌هایی بر آن دارد. (این نسخه بانسخه ضمیمه آن در مجلد ۱۹ فهرست مجلس شناخته شده).

۹- سؤال و جواب = مسئولات . چند سؤال و جواب است و میرزا اسدالله آملی (کاتب نسخه و شاگرد میرزا عبدالله ریاضی) بالای نسخه نوشته: « این چند صفحه مسئولاتی است از مرحوم افضل الحکماء والمهندسين آقا میرزا محمدعلی القائلی که از روی خط آن مرحوم ... در این اوراق نقل شد . ظاهراً (۱) این را بجهت قدوة الحکماء والمهندسين استادی آقا میرزا عبدالله دام بقاه نوشته اند »

۱- از عبارت او در پایان نسخه معلوم میشود در این باره تردید ندارد.

سؤال اول از برهان دوجه آخر شکل ثالث کتاب مفروضات است.
 سؤال دوم - برهان چیست که جیب ۱ درجه ۱ درجه است و حال آنکه
 جیب اقصی از قوس است .
 سؤال سوم - درمقتاح و عیون جدولی به جهت مساحت اشکال ذوات -

نمونه دیگری از رسم فنی میرزا محمد علی (از پایان کتاب نهیة الايضاح)

الاضلاع ایراد نموده هم برقم تنجیم وهم بدرقم هندسی. اصل این جدول مبنی
 برچند قاعده است .

قائمی درپاسخ این سؤال ، مساحت منخمس را که ضلع آن واحد فرض
 شده استخراج میکنند .

سؤال چهارم - طریق تحویل ارقام ستینی به ارقام هندیه .

سؤال پنجم - درباب استخراج طالع مولود .

تنها نسخه‌ای که از این رساله می‌شناسم نسخه شماره ۶۰۹۲/۲ کتابخانه مجلس شوری است و بخط میرزا اسدالله منجم . هزار جریبی در پایان نسخه مینویسد :

و این نسخه شریفه از روی خط مرحوم ... استاد الكل فی الكل ... آقا میرزا محمدعلی قاینی که به جهت جناب مستطاب عمده الحکما و المتالیهین و اسوة العرفاء و المهندسین ... استادنا الاعظم .. آقا میرزا عبدالله اطال الله بقاءه بخط شریف خودشان مرقوم داشته بودند در شب جمعه ۱۴ ربیع الاول ۱۳۱۰ ... در حال کسالت و نقاهت مرض نوبه ... بر حسب فرمایش استادی تحریر گردید . « ادامه دارد »

ختنه سوران حاکم گل ارامنه اصفهان

علی الصباح بهمراهی یکی از برادران خود و یکی از مقربین حضور شاهنشاهی بمنزل حاکم گل تازه مسلمان جلفای اصفهان رفته عده کثیری از مقامات هالیه روحانی پایتخت نیز در خانه مشارالیه تشریف داشتند. مراسم ختنه حاکم بر گزار شده بود. یکنفر جراح مخصوص، مجتهد اعظم دریک اطاق مجاور تالار پذیرائی ساخبخانه را عمل کرد. بعد از انجام مراسم مزبور ویرا بنام محمد پیری خواندند. بلافاصله پس از عمل او را بگرما به بردند و هنگام خروج از حمام الیسه سفید نوی بتن وی کردند . طی این تشریفات حضار بمناسبت گرویدن حاکم گل ارامنه بآئین اسلام دعا میخواندند و بافتخار مذهب محمدی سلام و صلوات میفرستادند و از درگاه احدیت استغاثه میکردند که تمام مسیحیان ایران بمذهب حق هدایت شوند . بعد از دو ساعت سورمغلی برای مدعوین ترتیب داده شد. این ناهار درخانه آقا زمان، مباشر مادر شاهنشاه تهیه شده بود. چون اعضای خانواده حاکم تازه مسلمان هنوز بآئین اسلام تشریف نجسته بودند و ناپاک بشمار میرفتند . یکماه بعد آقا زمان صیبه خود را بمقدادواج محمد پیری درآورد.

درد ختنه برای اشخاص بزرگ و مسن بسیار سخت است و معمولاً معالجه آن دو یا سه هفته طول میکشد و بعد راه رفتن ممکن میشود.

جلد سوم - سیاحتنامه شاردن